

РУКОПИСНІ КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ
КІЇВСЬКОГО ОБЛДЕРЖАРХІВУ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ КІЇВЩИНИ

Одним з найцікавіших і, на жаль, мало вивчених історичних джерел є картографічні матеріали — карти і плани.

Кожна карта, будь-коли створена, є, безперечно, повноцінним історичним документом. Вона є свідоцтвом рівня розвитку соціально-економічних, суспільних відносин у певну епоху, бо появя її завжди зв'язана з конкретними потребами часу. Наприклад, воєнні обставини з давніх-давен викликали потребу у картах із зображенням фортифікаційних споруд, загальним планом місцевості, основних будівель міста або села. Потреба врегулювання економічних, зокрема аграрних, проблем породила карти і плани земельних ділянок, окремих районів тощо. Карти і плани складалися при забудові чи перебудові міст, сіл, маєтків.

Історія картографічних матеріалів органічно поєднана з історією розвитку окремих країн і місцевостей. Вони є цінним вихідним матеріалом при вивченні найрізноманітніших проблем. До того ж у ряді випадків жодний документ не може замінити їх, бо лише вони роблять вивчення багатьох подій (воєн, колонізації нових, незаселених земель, змін кордонів та ін.) наочним і, так би мовити, предметним.

Карти і плани є специфічними історичними документами. Особливість їх полягає насамперед у тому, що зміст подій, стан економіки тощо у них відображені з допомогою графічних засобів і умовних позначенень. Тому вони стали предметом вивчення спеціальної історичної дисципліни — історичної географії.

Особливий інтерес становлять рукописні карти і плани, які зберігаються в архівах і ще не введені в науковий обіг. Вони відрізняються змістом і розміром зображені ними території. Серед них чільне місце посідають карти та плани адміністративних одиниць (намісництв, губерній, повітів, волостей, областей, округів, районів тощо). Багато є планів населених пунктів. Цікаві карти дорожньої мережі (чумацьких шляхів, поштових трактів, воєнних доріг та ін.).

У Київському обласному державному архіві зберігаються карти Київського намісництва, Київської губернії та її окремих територій, повітів, топографічні карти місцевостей, плани Києва та інших населених пунктів губернії, межові карти і плани, на яких відображені адміністративно-територіальний поділ губернії, розташування орних земель, лісів, різноманітних сільськогospодарських угідь.

Матеріали межування дають змогу дослідити економічний розвиток окремих місцевостей, територіальне розміщення різних галузей народного господарства тощо.

Важливим джерелом є плани міст, на яких позначено не тільки житлово-побутові, а й промислові споруди — фабрики, заводи, млини та ін. Серед цих планів є своєрідні проекти забудови міста. На них нанесено не тільки квартали, вулиці, міські будівлі, а й схему перебудови міста в найближчі часи.

Не менш важливими є так звані кадастрові карти та плани, що складалися після визначення розмірів земельних ділянок, яке проводилося з метою розподілу земельного податку серед їх власників чи орендарів. Проте в них часто неточно зазначалися розміри земельних володінь, бо складачі, як правило, рахуючись з приватновласницькими інтересами великих землевласників, припускалися в картах і планах навмисних помилок на користь багатіїв.

Рукописні карти можуть стати у пригоді історикам при дослідженні змін адміністративно-територіального поділу, забудови населених пунктів, розвитку шляхів та засобів зв'язку, промисловості (будівництво заводів, фабрик, шахт тощо), зростання населення, аграрних відносин та інших питань.

Нижче проаналізуємо карти і плани, що стосуються Васильківського повіту Київської губернії, який за всіх змін меж цієї губернії (а згодом області) завжди входив до її складу. Картиографічні матеріали з його історії збереглися більш-менш повно.

Більшість картографічних матеріалів, що стосуються Васильківщини, зосереджена у фонді-колекції карт і креслень, документи якої охоплюють період з кінця XVIII ст. до 1919 р. Вони є також у фондах «Київська губернська креслярня», «Київський губернський землемір», «Васильківський повітовий землемір» (здебільшого стосуються межування земель), а також у фонді «Будівельне відділення Київського губернського правління» (відбивають процес забудови міст та селищ). Ці матеріали доповнюють і, так би мовити, ілюструють звичайну документацію з історії Васильківського повіту.

Серед картографічних матеріалів привертають увагу передусім карти, складені наприкінці XVIII ст. Це — поштова карта Київського намісництва, виготовлена у 80—90-х роках XVIII ст. масштабом 14 верст в одному дюймі. На ній чітко позначено містечко Васильків, передміську заставу і приміське село Митницю. Оскільки воно позначено на західному кордоні намісництва, що межувало з Польщею, то можна зробити висновок: карту складено ще до другого поділу Польщі (1793 р.), коли Правобережна Україна знаходилася у її складі; Васильків був

прикордонним містом, про що, зокрема, свідчить назва села Митниця¹.

Надзвичайно цікава карта 1798 р. масштабом 100 сажнів у одному дюймі, на якій позначено кордони Васильківського і Київського повітів². На карту нанесено не лише міста, а й шляхи, зокрема відомий шлях з Василькова на Київ.

Заслуговують на увагу карти Васильківського повіту, виготовлені в 1839, 1840 і 1850 рр.³ На них чітко позначено всі населені пункти повіту, річки, шляхи (поштові, торговельні, ґрунтові) і великі тракти — Кримський, Одеський, Житомирський. На картах 1839—1840 рр. позначено промислові підприємства Васильківщини. З них довідуюмося, що в той час у повіті було чотири цегельні, броварня, 20 гуралень, завод, що виробляв свічки.

Серед планів Василькова найдавнішим є складений у 1798 р.⁴ Він виготовлений тушшю і аквареллю напрочуд чітко і яскраво. Як видно з плану, місто було оточене давнім укріплінням, так званим ретраншементом, посеред якого проходив ланцюг земляних валів. Поблизу ретраншемента знаходилось близько десяти польових укріплень — редутів. На плані позначено річки, ставки, церкви (окрім кам'яні і дерев'яні), міський сад, крамниці, пошта, кузні, торговельний майдан, кладовища, житлові будівлі, адміністративні будинки — «городничого правління», повітового суду, повітового казначейства тощо. Тут же позначено заболочені місця, піски, випаси, пасіка тощо.

Майже не відрізняється від плану Василькова 1798 р. план його, складений у 1799 р.⁵

Ще ціннішим є план м. Василькова з передмістями і з проектом забудови його, складений у першій чверті XIX ст.⁶ На план нанесено всі міські будівлі. Він супроводжується дуже докладним описом міста в цілому і всіх зроблених на ньому позначен. Так, з написів, зроблених на карті, можна довідатися про цікаві подrobiці: кам'яна соборна церква св. Феодосія — єдина в місті тепла церква; будинок колишньої митниці пристосовано для земського суду; поштова контора міститься у власному будинку поштмейстера та ін. Укріплення, позначені на планах XVIII ст., на цьому плані відсутні. На плані зображене рельєф місцевості, вказано глибину не тільки річок, а й ярів.

Зроблений на полях плану першої чверті XIX ст. докладний статистично-економічний опис Василькова заслуговує на те, щоб хоч частково подати його тут: «Місто Васильків в цілому роз-

¹ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Там же, спр. 2821, арк. 1.

³ Там же, спр. 1092, арк. 1, 2, 3.

⁴ Там же, спр. 1098, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 1118, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 1096, арк. 1.

ташоване на гористій місцевості, лежить на лівому боці р. Струги, береги якої заболочені. Тут жителі мають в окремих місцях свої городи і сіножаті, які під час розливу річки завжди затоплюються водою. Від річки вверх до самого підніжжя гір всюди в низьких місцях на малій відстані від поверхні землі проступає вода. Грунт — сіро-піщаний, а місцями й піщаний. Дворів християнських усіх міщен і казенних селян — 784, єврейських — 57. Нових забудов не передбачається. Жителів у місті, міщен християнського сповідання, налічується 683 душі, які не всі живуть у місті, а й в повіті знаходяться і займаються хліборобством, бджільництвом, скотарством, рукоділлям та різними промислами, як-то: хлібом, сіллю, дъогтем, салом, медом, воском й іншою дрібною торгівлею. Казенних селян того ж сповідання, які в місті і повіті живуть,— 1368 душ; займаються також хліборобством, скотарством і різними господарськими виробами. Євреїв — 213 душ, не всі з них проживають у місті, а й в повіті знаходяться [...]. Торговельних лавок у місті є 25, які всі знаходяться у ветхому стані; торгають у них дріб'язковими товарами для простого народу та харчовими припасами. Базари бувають щопонеділка, на які з'їжджаються з найближчих поселень з хлібом, сіллю, сіном, дъогтем та різними істівними припасами. Ярмарок буває чотири на рік, торг на них проводиться рогатою худобою, кіньми, хлібом, сіллю та іншими вищезазначеними товарами та виробами [...]. У місті є на відкупі два міських млини на р. Стругні та два цегельних невеликих заводи».

На іншому плані Василькова, складеному в 1832 р., позначено загальну площу міста, зокрема, вказано, яку частину її займають яри, косогори, болота тощо⁷. А план міста 1833 р. разом з доданою до нього пояснальною запискою розповідає про архітектуру міста, про його забудову, про зміни, що відбулися в ньому⁸. З плану 1842 р. видно, що давні укріплення збереглися лише з східного боку Василькова⁹.

Великий інтерес для вивчення історії міста, зокрема його архітектури, становлять плани і креслення окремих будинків і споруд. Привертають увагу плани адміністративних будинків Василькова, виготовлені в 1800 р.¹⁰ Будинки зображувалися в двох проекціях — фасад і розташування внутрішніх приміщень. Збереглися плани будинків магістрату, пошти, нижнього земського суду, міської поліції та ін. На планах і кресленнях будівель вказуються їхні розміри. Наприклад, будинок магістрату мав такі розміри: довжина — 8 сажнів, ширина — 4 сажні 2 вершки; висота стін — $3\frac{3}{4}$ сажня і т. д.

⁷ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1096, арк. 2.

⁸ Там же, спр. 1099, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 1096, арк. 3.

¹⁰ Там же, ф. 1542, оп. 1, спр. 1117, арк. 1.

Цінним свідоцтвом розвитку будівельної справи є типові проекти житлових будинків для повітового міста (1850—1855 рр.).

Значну частину картографічних матеріалів з історії Васильківщини становлять карти і плани шляхів (шосейних доріг, поштових трактів, путівців), на яких нанесено і населені пункти з зазначенням відстані між ними. Вони наочно засвідчують не лише розвиток шляхового будівництва, а й розширення зв'язків між окремими місцевостями і складання внутрішнього ринку. Картами шляхів можна користуватися при вивчені кордонів адміністративно-територіальних одиниць — губерній, повітів, волостей.

Деякі дорожні карти і плани містять відомості про економіку краю. Наприклад, на поштовій карті Київської губернії, виготовленій на початку XIX ст., позначено найбільші промислові підприємства Васильківщини — полотняну фабрику у м. Василькові та вапняні заводи в с. Ксаверівці¹¹. На плані поштової дороги від с. Ксаверівки до м. Білої Церкви (1839 р.) позначено млини на р. Рoci¹².

На картах і планах часто знаходимо відомості про землекористування на території повіту. Наприклад, в 20-х роках XIX ст. був складений спеціальний план шляху з Великої Султанівки на хутір Багрин, в Кожухівку, в Київ, що проліг поміж землями казенних і поміщицьких селян, з позначенням інших шляхів¹³. На плані показано в ряді місць, зокрема в районі хутора Багрин, розмежування земель державних і поміщицьких селян.

На плані поштової дороги (1839 р.), що проходить через територію повіту, вказано на характер і належність земель, по яких пролягла дорога¹⁴. На карті дороги Кожанка—Шамраївка (1872 р.) позначено навіть, яку саме земельну площа було відчужено для будівництва дороги у кожної категорії землевласників: із земель графа Браницького — 29,2 дес. ріллі і 2,1 дес. лісу; із земель селян с. Зубарів — 7,3 дес. ріллі, селян с. Красноліси — 3,1 дес., с. Руди — 5,2 дес. та ін.¹⁵

Карти поштових шляхів, крім того, подають досить детальні відомості про стан засобів зв'язку. Наприклад, на так званій генеральній карті поштових шляхів Київської губернії, складений на початку XIX ст., зазначено кількість поштових станцій, відстань між ними, кількість кур'єрських та поштових коней¹⁶.

Викликає інтерес карта чумацьких шляхів Київської губер-

¹¹ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

¹² Там же, спр. 2869, арк. 1.

¹³ Там же, спр. 2865, арк. 1.

¹⁴ Там же, спр. 2875, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 2868, арк. 1.

¹⁶ Там же, спр. 8, арк. 2.

нії (1840 р.), на якій позначено Великий чумацький шлях, що проходив через міста Фастів і Білу Церкву¹⁷.

На дорожніх картах та планах, як правило, зазначаються розміри і докладно характеризується стан шляхів сполучення. Так, на карті шляхів Васильківського повіту (1842 р.) зазначено: шлях з Києва на Білу Церкву, Таращу та Сквиру має ширину 30 сажнів, у тому числі «для проїзду» — 15 сажнів і «по боках для перегону худоби» — по 7,5 сажня; торговий шлях від с. Митниця до м. Фастова — завширшки 20 сажнів; торговий шлях від с. Гребінки на с. Вінцентівку до Богуславського повіту — 30 сажнів¹⁸.

Розвиток і удосконалення шляхів сполучення відбилися в графічних документах — планах мостів, вокзалів, під'їздів до залізниць тощо. Серед такого роду матеріалів, що стосуються Васильківщини, зберігся, зокрема, план залізничної станції м. Білої Церкви, складений у 1881 р.¹⁹

Велике значення для правильного читання і дослідження рукописних карт і планів, про які йшлося вище, має розшифровка умовних позначень, вживаних на картах того часу. Перегляд карт у хронологічному порядку показує, що кількість та номенклатура цих умовних позначень з кожним роком збільшувались, що є своєрідним побічним свідоцтвом розвитку економіки того чи іншого району.

Заголовки карт, як правило, досить повно відбивають їхній характер і зміст.

Поряд з картами велику цінність як джерело для історії міст і сіл мають плани окремих ділянок землі. Вони наочно свідчать про зміни в аграрних відносинах і класову диференціацію на селі, про його економічний розвиток тощо. Великий інтерес, зокрема, становлять межові документи, що виникли у зв'язку з проведеним селянської реформи 1861 р. Характерним є, наприклад, план викупних садибних і орних земель с. Розаліївки Спендовської волості Васильківського повіту²⁰. На плані зазначено, що межування проводилося в 1864 р. На той час в селі налічувалось 147 селянських дворів, яким належало 1037 дес. ріллі та сіножатей. Крім того, на ньому вказано кількість землі, яку займали селянські будівлі (хати, клуні тощо), вулиці, ставки, шляхи, показано поміщицькі угіддя, церковні землі. На цьому плані позначено також кордони земель, що межували з землею сільської громади, та подано прізвища їх власників — поміщиків.

Важливим джерелом для вивчення земельних відносин в період проведення столипінської аграрної реформи є межові пла-

¹⁷ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

¹⁸ Там же, спр. 2865, арк. 1.

¹⁹ Там же, спр. 1186, арк. 1.

²⁰ Там же, спр. 1177, арк. 1.

ни відрубних земель та хуторів. На них показано як землі сільської громади, так і виділені з неї відруби та хутори²¹.

Аграрні відносини знайшли відображення і в планах земель, що належали окремим власникам, зокрема в планах розташування церковних земель, складених на початку XIX ст. Так, план церковних володінь м. Павлоч (1810 р.) засвідчив, що служителі сільської церкви мали майже 114 дес. орної землі²². Понад 56 дес. належало церкві м. Фастова (1817 р.)²³.

Ще докладніші відомості про землекористування містять земельні плани, складені після селянської реформи 1861 р. Наприклад, на плані розташування земель с. Яцьки (1884 р.) показано всі поміщицькі, церковні та селянські землі, ліси, річки, ставки тощо²⁴, а на плані земельних володінь с. Перегонівка (1884 р.) зазначено також прізвища всіх власників землі (як поміщиків, так і селян) і кількість її у кожного²⁵.

Таким чином, навіть наведені вище скупі приклади показують, що історія Васильківщини, зокрема повітового міста Василькова, широко відобразилась у картографічних документах.

На жаль, картографічні матеріали ще надто рідко і в невеликій кількості використовують історики. Тим часом приклад успішної розробки і плідного дослідження карт і планів м. Києва наочно показує, які результати може дати історикам поглиблене вивчення картографічних матеріалів з історії різних місцевостей нашої республіки.

Ф. М. Радомисльская

РУКОПИСНЫЕ КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ
КИЕВСКОГО ОБЛГОСАРХИВА
КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ КИЕВЩИНЫ

Р е з ю м е

Рукописные картографические материалы являются ценным историческим источником. В частности, рукописные карты и планы Васильковского уезда Киевской губернии свидетельствуют, что картографические материалы органически связаны с историей развития района и являются исходным материалом при изучении различных исторических проблем. Сопоставление карт разных периодов, аналогичных по своему характеру, позволяет объективно проследить и проанализировать изменения, произошедшие в той или иной местности на протяжении определенного отрезка времени.

²¹ Див., наприклад, плани відрубних земель сіл Павлівки, Розаліївки та ін. (1909 р. Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1170).

²² Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1130, арк. 1.

²³ Там же, спр. 1132, арк. 1.

²⁴ Там же, спр. 1191, арк. 1.

²⁵ Там же, спр. 1171, арк. 1.

Рукописные карты представляют особую ценность. Они резко отличаются от печатных карт по своему содержанию и размеру изображаемой территории. Рукописные картографические материалы помогают историкам осветить изменения административно-территориального деления, рост и застройку городов и других населенных пунктов, отражают развитие дорог и средств связи, развитие промышленности, рост населения, аграрные отношения и другие стороны социально-экономической жизни.

O. A. Купчинський

СТАТИСТИКА ТА ГЕОГРАФІЯ ДВОЧЛЕННИХ ВІДПРИСВІЙНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНИ НА -* є

У колі проблем, які порушує топонімія, не слід залишати поза увагою питання про кількісну характеристику топонімів, а також їх просторове поширення і локалізацію. Статистика у топонімії виявляє топонімічну систему тієї чи іншої епохи, інформує про її закономірності, відтворює норми розвитку топонімів різних історичних етапів¹. Статистична обробка топонімів допомагає з'ясовувати особливості розташування топонімів, динаміку їх розвитку в часі, розкривати невідомі сторінки мови, етнографії, давньої історії. Особливо необхідним є дослідження в такому плані найдавніших топонімічних назв.

Розглянемо один з найраніше відомих у слов'ян тип географічних назв — складні двочленні відприсвійні географічні назви на -* є (*Радомишль* < *Радомисл*, *Хотевиж* < *Хотевид*, *Немир* < *Немир*).

В українській науці дослідженю вказаних назв приділялась незначна увага. Згадки про них є у працях М. Максимовича², А. Петрушевича³, І. Гальки⁴, М. Кордуба⁵ та ін. Багатий документальний фактичний матеріал і чи не перший лінгвістичний

¹ А. В. Суперанская. Применение метода лингвистической статистики к изучению топонимической системы г. Москвы. Лингвистическая терминология и прикладная топономастика. М., 1964, стор. 119—120.

² М. Максимович. Обзорение старого Киева. — «Киевлянин», 1840, стор. 5—58; Топографические заметки киевлянина. — «Киевлянин», 1841, стор. 39—45, 102—118; Заметки о некоторых летописных названиях местностей. — Археологический съезд в Москве, т. I. М., 1869, CXXXII—CXXXIV, та ін.

³ А. Петрушевич. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях. Львов, 1888; Лингвистико-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его с воззрением на предисторические времена переселения словенских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатские области, вып. 1—2. Львов, 1893, 1896.

⁴ И. Галька. Соломир.—Временник ставропигийского института. Львов, 1886, стор. 97—100.

⁵ М. Кордуба. Земля свідком минулого (Географічні назви як історичне джерело). Львів, 1924 (окремий відбиток); Що кажуть нам назви осель. Львів, 1938, та ін.